

УДК 930.1(477)(075.8)

А. В. Стахурська

Наукова, культурно-просвітницька та релігійна діяльність Марка Грушевського (1865–1938)

У статті розповідається про діяльність Марка Грушевського, який був педагогом, священником, етнографом, краєзнавцем. Викладено погляди про нього різних дослідників. Розкривається питання про вагомість творчого доробку етнографа. Він першим почав досліджувати культуру, історію та психологію дитячого життя. Його праця дає можливість усвідомити побут та культуру людей тієї епохи до зміни державного устрою та світогляду людей. Дослідженнями Марка Грушевського можуть користуватися етнографи, педагоги, краєзнавці, історики, музейні працівники, учні в школі тощо. Ключові слова: Марко Грушевський, лялька-мотанка, дослідник, українська історія та культура.

В статье рассказывается о деятельности Марка Грушевского, который был педагогом, священником, этнографом, краеведом. Изложены взгляды о нем разных исследователей. Раскрывается вопрос о весомости творчества этнографа. Он первым начал исследовать культуру, историю и психологию детской жизни. Его труд дает возможность осознать быт и культуру людей той эпохи до изменения государственного строя и мировоззрения людей. Исследованиями Марка Грушевского могут пользоваться этнографы, педагоги, краеведы, историки, музейные работники, учащиеся в школе и другие.

Ключевые слова: Марк Грушевский, кукла-мотанка, исследователь, украинская история и культура.

The article describes the work of Mark Hrushevsky, who was a teacher, priest, ethnographer. The views of different researchers are presented. The article deals with the importance of the creative work of the ethnographer. He first began to explore the culture, history and psychology of childhood. His work makes it possible to understand the life and culture of people of that era to change the state structure and outlook of people. The researches of Mark Hrushevsky can be used by ethnographers, educators, ethnographers, historians, museum workers, students at school, and others like that.

Key words: Mark Hrushewsky, doll motanka, researcher, history and culture of Ukraine.

Марко Федорович Грушевський визначна людина своєї епохи. Він займався багатьма справами: був педагогом, священником, богословом, етнографом, краєзнавцем. Все життя він присвятив

людям, хотів показати істинне обличчя українського народу. Чим же люди, для яких він так старався, відплатили йому? Після розстрілу про нього згадувала, мабуть, тільки його сім'я, ніхто не знає, де його могила. Нині праці Марка Грушевського дуже шануються, про нього дискутують на конференціях, видають книги. Потрібно з'ясувати, який внесок зробив Марко Грушевський для науки, культури та релігії українського народу. В статтях його називають маловідомою людиною, а його дослідження від інших відрізняється своєю новизною. Він і сам, переказуючи оповідки селян, не уявляв, які робить відкриття. Марко Федорович Грушевський першим почав досліджувати культуру, історію та психологію дитячого життя. Він у вільний час від служби записував спогади жителів Суботова, вивчав обряди, звичаї, традиції, при цьому він вже базувався на методах соціологічних досліджень: анкетування, опитування за спеціально розробленим опитувальником. З історичних напрямків в Україні найбільш розробленим з теоретичної та практичної сторони вважається напрямок усної історії. Науковці складають опитувальники та записують інтерв'ю з очевидцями подій. Як колись Марко Грушевський, вони записують свідчення очевидців, популярним є запис на диктофон для більшої реальності передачі не тільки історії, але й запис емоційних переживань опитуваних. Марко Грушевський мав хист журналіста: не кожній людині захочеться розповісти про своє минуле. Тоді він ще не міг зробити запис на диктофон, але він докладно описав життя селян їх побут та культуру. Можливо, йому довіряли, бо він був священиком. Марка Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього зав'язалися товариські стосунки. Перед нами постає питання: чи можна Марка Грушевського відносити до дослідників усної історії? Який внесок зробив дослідник для етнографії та історії? В яких сферах можна використовувати його праці?

Найкращим дослідженням з біографічними відомостями, вміщеною автобіографією, листами та статтями про Марка Грушевського є збірник наукових праць "Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії" [1]. У своїх дослідженнях про українську ляльку про Марка згадує Олександр Найден. Але його історія зі знайомством із ляльками Грушевського має цікавий початок: "Найдавніші за часом виготовлення ляльки із Суботова на Чигиринщині потрапили в поле нашого зору значно пізніше, ніж описані вище традиційні ляльки" [2, с. 130]. Колекція ляльок Марії та Марка Грушевського є зараз найдавнішою на території України, але, на жаль, про неї раніше знали дуже мало. Це означає, що праці дослідника були маловідомими. Про колекцію Найден дізнався зі сторінок статті Валерії Левчук

"Суботівські спадки", яка вміщувала їхні фото [3, с. 356–358]. Мистецтвознавець вважає, що відродженню традиції виготовлення вузлових ляльок, які отримали зараз назву мотанки, посприяв вихід його праці. Хоча вперше про мотанку ми дізнаємося з праці Марка Грушевського "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" [4]. Коли запитати майстринь, які виготовляють мотанки: "Чи цікавитися ви історією створення ляльки-мотанки?" та "Які ви праці читаєте?", майстрині вказують на дослідження Олександра Найдена та Марка Грушевського. Свої мотанки вони виготовляють подібно ляльок із колекції Марка Грушевського [5]. Ця колекція зберігалася у його онуки Валерії Левчук. Тепер вона знаходиться в музеї Михайла Грушевського у Києві. В перевиданні книги Грушевського ляльки з колекції прикрашають сторінки праці [4]. Колекція ляльок Олександра Найдена та його дружини Людмили Орлової зберігається у Київському музеї іграшки. Відвідавши Київ, майстрині можуть ознайомитися з двома найстарішими колекціями ляльок-мотанок. Більшість досліджень були видані до святкування ювілею 150-ліття з дня народження Марка Грушевського. Важливими для вивчення питання є праці Надії Кукси [6], Ірини Переловської [1], Миколи Кучеренка [1], Валерії Левчук [7] тощо.

Народився Марко Грушевський у 1865 році в селі Худоліївці Чигиринського повіту Трушевської волості. Його батько, Федір Іванович, утретє одружився з Мар'яною Йосипівною Дишкант. Він був третьою дитиною в сім'ї Грушевських. Батько відправив Марка навчатися до Черкаської духовної школи. Коли хлопець перейшов до другого класу, його батько помер, навчання дяківських дітей могло скінчитися. На допомогу прийшли односельці, а також за рахунок плідної праці його матері, він зміг закінчити Київську духовну семінарію. Він у семінарії був на казенному утриманні. Марко підтримував зв'язки із своїми братами. Їх об'єднували не стільки кровна спорідненість, а шляхетні ідеали, які спонукали до створення української "семінарської громади". Семінаристи займалися культурно-просвітницькою діяльністю [1, с. 12–14]. Громадівські принципи на все життя стали частиною єства Марка, ними він керувався. Він хотів внести свої корективи в духовну освіту: "У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої, держави. Счипить його з людьми світськими з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстояння прав і долі знехтованої держави, заставить стати на ноги. Задля цього ото і гурток склався наш" [1, с. 18]. Його погляди ніколи не будуть такими, які диктуватиме вище духовне управління, царська влада та радянська ідеологія, він завжди буде відстоювати свою позицію [1, с. 50].

Загалом рід Грушів, пізніше Грушевських, відомий на Чигиринщині з XVIII ст., про що згадував Марко Грушевський у листах до свого більш відомого чотириюрідного брата Михайла Грушевського [1, с. 207–270]. З 1889 до 1897 року учителював у народних школах. У 1887 році у львівському часописі "Правда" були опубліковані його перші твори "Мужицька совість", "Підслухана розмова". З 1897 до 1910 року був священиком у селі Суботові на Чигиринщині. Марко завжди піклувався про своїх односельців. Він дав їм пораду забрати землі у Миколаївського монастиря, в 1902 році селяни взяли землю в оренду, а через рік припинили платити, утримавши так землю на двадцять років. З ініціативи священика Марка суботівські селяни розгорнули клопотання перед губернською владою щодо виділення іншої землі для нового цвинтаря. Марко Грушевський прагнув у Суботові створити професійне училище. Він звертався до свого відомого брата Михайла, щоб той допоміг зробити професійну школу. Чи допоміг Михайло Грушевський дослідники не знають, але в 1907 році однокласне міністерське училище було перетворене у двокласне училище імені Богдана Хмельницького. Можна припустити, що все ж таки допомогу Марку надав Михайло, адже в наступному листі він розповідав, як селяни відреагували на такі зміни. З листа Марка до Михайла: "Громадяне на сході прямо на все горло і сказали: "Хай і Чаплінський буде, аби була"" [1, с. 24–30]. Марко Федорович Грушевський до революції 1917 р. служив на православних парафіях як священик, а згодом протоієрей. У 1922 р. був висвячений на єпископа Волинського Української автокефальної православної церкви, очолював інші округи (єпархії) цієї церкви. 5 лютого 1930 р. він, після тривалих поневірянь і переслідувань УАПЦ, зрікся церковного служіння і відійшов від церкви взагалі. Очевидно, він не знайшов у собі сили залишатися й надалі на церковному служінні й працювати секретарем Всеукраїнської православної церковної ради, яка на "Надзвичайному" Соборі УАПЦ 28–29 січня 1930 р. проголосила "саморозпуск" цієї церкви під приводом її "антирадянської діяльності" [1, с. 80]. Його донька Тамара згадувала: "Батько вірив у світовий дух, світову душу" [8, с. 83]. Марко Грушевський перш за все був служителем Богу та своєму народу. Микола Кучеренко приходить до висновку: "Він не був типовим священиком Російської православної церкви, слугою царського режиму. Його бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показового догматизму" [1, с. 50]. Марко Грушевський був не тільки священиком: з 1889 року став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі. За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах

Марко Грушевський зібрав багатий матеріал з історії, фольклористики та етнографії краю. Не складно уявити, яку магічну силу мали для нього старожитності Суботова, де на кожному кроці він бачив напівзабуту козаччину. Він записував перекази місцевих селян, пісні, приказки, повір'я тощо [9, с. 10]. Частина дослідницької роботи опублікував за підтримки Михайла Грушевського у Києві та Львові. Рукопис праці Марка Грушевського жваво обговорювався завдяки сприянню Михайла Грушевського в листуванні з українською інтелігенцією [1, с. 35–36]. Дослідник написав твір і про себе, коли читаєш ці 9 аркушів не уявляєш, що це автобіографія, бо текст написаний від третьої особи. У своєму листі до Миколи Плевака дослідник наголосив на тому, що не хоче, щоб у його текст вносили поправки [1, с. 198–204]. Марко був дуже талановитою людиною, його працьовитість принесла користь для подальших досліджень. Як ця людина могла робити стільки справ? Іван Франко у рецензії на працю "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" зауважив: "Отсе пребагата збірка матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді – все це просліджено від перших об'яв вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва й дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова та сусідніх слобід, і проте комплекс його завдяки уважливості збирача та його щирій прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різnorodним матеріалом" [10, с. 238]. Хоча дослідження Марка зазнало критики, але за упорядкування матеріалів взявся Зенон Кузеля. Етнограф відмічав, що зібрані відомості виглядають, ніби вихоплені з уст народу [1, с. 36].

Наприкінці 1990-х років за етнографічними матеріалами Марка Грушевського суботівським майстром Владиславом Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві. У процесі виготовлення реконструкцій іграшок виявилось чимало неточностей в описах. Наталія Атамась виконала серію малюнків та креслень, де показано етапи виготовлення іграшок та забавлянок, які яскраво проілюстрували повідомлення Надії Кукси "Реконструкція давніх Чигиринських іграшок". На початку 2001 року було здійснено скорочене перевидання праці Марка Грушевського "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", а у 2007 році видано під однією назвою "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу". Обидві праці Марка Грушевського присвячені дитині

в традиційній українській культурі. Суттєву допомогу в підготовці перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Укладачі перевидання послуговувалися етнографічними матеріалами з фондів та наукового архіву закладу. ілюстрації до ігор та іграшок, зібраних Марком Грушевським і поданих у перевиданні, виконані художником-реставратором заповідника Наталією Атамась [1, с. 180–184]. В перевиданні книги можна побачити ілюстрацію, коли діти на возику везуть ляльок-мотанок [4, с. 97].

Опис ігор та іграшок Марком Грушевським – результат вдумливого, уважного ставлення до дитини. "Народна іграшка... зосереджує в собі основи і принципи багатьох видів народного мистецтва... Світ дитинства – віддзеркалення світу дорослих, однак не тільки в його сучасному стані, а й у проекції в далеке та близьке минуле і майбутнє. Праця Марка Грушевського допомагає увійти в цей світ, пізнати його мудрість, відчути певні елементи гармонії у спілкуванні дитини з природою через іграшку та ігрове дійство" [1, с. 167]. Олександр Найден у своїй статті відзначає, що вивчення іграшки – то дослідження одного з аспектів сучасного життя нації з його здобутками й вадами. Натомість вивчення народної іграшки (в тому числі й дитячої саморобної) – пізнання типологічних основ етносу, його корінних ознак і властивостей, здійснення проекції минулого в майбутнє через тактильно-ментальні шари народної колективної пам'яті. Іграшки, як речі, в котрих переважають ігрові функції, з'явилися досить пізно; їх поява – новий щабель у розвитку цивілізації. В давніші часи вони були обрядовими атрибутами і, здається, кожен їх вид походить від спільного магічного предмету. Виникає він, ймовірно, на стадії розриву людини з природою: коли усвідомлення цього розриву викликає почуття самотності та спонукає до пошуку нових зв'язків [11].

Марка Грушевського в 1910 році звинувачували в українофільській діяльності й підбурюванні селян проти царської влади, але тоді покаранням йому стало переведення до Покровської церкви містечка Таганча Канівського повіту, де одночасно він затверджений законовчителем місцевого двокласного міністерського училища. Через 28 років інший режим вирішить розстріляти таку літню людину. 12 грудня 1909 року люди зверталися до митрополита Флавіана: "... не може бути, що 12 літ жінка і він були корисні, а на 13 перестали". Даний документ був засвідчений 300 чоловіками, які були главами родин. 6 січня 1910 року парафіяни додавали, що коли з'явився отець Марко храм переповнився людьми, приходять із сусідніх сіл, не задоволені тільки священики, за те, що він відмінив такси... [1, с. 45–48]. Виникає питання: чому подібних петицій не було у 1938 році? Можливо, люди боялися уряду, або мало хто знав про арешт та справу Марка

Грушевського. Микола Кучеренко в статті зазначає: "Лише поступово, через кілька поколінь довідуємось ми про закатованих режимом талановитих, натхненних митців, науковців чи громадських діячів, чий неповторний доробок підлягав нищенню і забуттю замість того, щоб збагатити людську цивілізацію" [1, с. 12]. Така політика зводилася до того, що неосвіченими людьми управляти легше, ніж людьми, які будуть вносити своєю діяльністю корективи в існуючий лад. Такі люди як Марко навіть попри свій вік не зможуть змиритися із занепадом української культури. Під час арешту 1938 року жив у Києві й працював сторожем артілі інвалідів. Заарештували його 11 червня, а 29 серпня винесли вирок про вищу міру покарання, виконали його 2 вересня. Під час обшуку енкаведисти забрали паспорт і профспілковий квиток, особисте листування (3 пачки, де, очевидно, були й листи від Михайла Грушевського), записник, печатку сургучну, дві оправы "жовтого металу" від окулярів, хрест і годинник (обидва – "білого металу"), а також – ошадну книжку "на суму 5 крб."... А ще "годинник кишеньковий золотий, ланцюг до нього золотий, каблучку шлюбну золоту, Євангеліє в золотій оправі, Часослов у срібній ризі" [1, с. 28–33]. Ще – найцінніше – щоденники, які Марко Грушевський вів із семінарських літ день за днем. Можливо, до нас могли б дійти ще якісь відомості про ляльку, але вони були знищені. Втрата щоденників не дає змогу повністю вивчити науковий доробок етнографа. В цих записах були вміщені опитувальники. Зі слів його онуки Валерії, "дід був заарештований і страчений "за безпідставним звинуваченням у проведенні контрреволюційної діяльності". Сталінських катів не зупинили вік і стан здоров'я колишнього священика – сімдесятьох-річної хворої людини" [11]. Слідство і вирок відповідали своєму часу. Немає жодних відомостей про місце поховання. Найімовірніше, вона десь біля сосон Биківнянського лісу. Восени 2012 року з ініціативи Елеонори Коваль, онуки Марка Грушевського, на одній із сосон встановлено пам'ятну табличку. За свою діяльність Грушевський отримав таку мученицьку смерть. Він не зробив нічого проти того режиму, тільки схилив голову та прийняв вирок [9, с. 10]. Б. Дізраелі писав: "Щоб навчити людей любити справедливість, треба показати їм результати несправедливості" [12]. Дуже прикро, що через такі жертви ми тільки зараз бачимо несправедливість того уряду.

У 2015 році відзначався ювілей 150 років від дня народження Марка Грушевського. З 1 червня 2015 року до Міжнародного дня захисту дітей у Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові експонується виставка "Іграшка – проекція людської особистості" на відзначення 150-річчя від дня народження Марка Грушевського – автора студій про українську дитину. Після святкування

ювілею був виданий у 2016 році збірник праць під назвою "Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурні візії". З цього збірника праць можна дізнатися й біографію Грушевського, його діяльність як священика та етнографа тощо [13].

Зі створенням на теренах Чигиринщини заповідника, громадськість краю наново відкрила для себе ім'я та науковий спадок етнографа та фольклориста Марка Грушевського, незаслужено забуті впродовж довгих десятиліть. Думки про створення Музею Дитини у Надії Кукси виникли ще в 2002 році [6, с. 72]. З 2013 року побачило світ підготовлене Надією Куксою та Яніною Діденко видання "Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – першої половини XX століття", окремі розділи якого присвячені Марку Грушевському та його дослідженням Чигиринщини. Співробітники закладу неодноразово готували пересувні та тимчасові виставки, присвячені життю та діяльності Марка Грушевського на Чигиринщині. Зацікавлення особистістю Марка Грушевського, його науковою спадщиною підштовхнули до ідеї створення у складі закладу (на базі відділу "Суботівський історичний музей") Музею Дитини. Поява цього музейного закладу саме в Суботові була зумовлена тим, що в ньому здійснено найбільш результативні дослідження Марком Грушевським – першим дослідником феномену дитини, який виявив глибинні витoki усталених народних традицій. Надія Кукса підготувала концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани нового музею. Згідно з концепцією нового музею, передбачено музеєфікацію автентичної будівлі XIX ст. (пам'ятка "Українська хата") на місці садиби Хмельницьких у Суботові, створення в ній постійної експозиції нового музейного закладу, облаштування території, прилеглої до музею для проведення традиційних ігор та розваг. Було б добре, щоб цей музей був заснований саме на місці садиби Хмельницького, адже історією козацтва та доведенням заснування храмів родиною Хмельницьких цікавився Марко Грушевський. Музей Дитини має стати закладом, де найбільш послідовно розглядатиметься дитина як феномен суспільного життя українського населення. Основою нового музею стане дослідження та практичне використання творчого спадку Марка Грушевського – матеріалів, зібраних на Чигиринщині протягом 1898–1900 років. У музеї буде розкрито дві теми: самобутній світ української дитини за періодизацією дитинства Марка Грушевського та його життя і діяльність на Чигиринщині [1, с. 192–196].

Отже, Марко Грушевський – велична людина своєї епохи. Але суспільство часто саме нищить тих, хто дав би поштовх до розвитку. Його праця дає можливість усвідомити побут та культуру людей тієї

епохи до зміни державного устрою та світогляду людей. Етнограф користувався опитувальниками та записував усні свідчення, мав свою методологію, яку використовував при дослідженні. На нашу думку, Марка Грушевського можна відносити до дослідників усної історії або його дослідження використовувати в даному напрямку. Діяльність Марка Грушевського стосується різних аспектів, його внесок у кожен сферу не можна оцінити або розмежувати. Його дослідженнями можуть користуватися етнографи, педагоги, краєзнавці, історики, музейні працівники, учні в школі тощо.

Література

1. Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: зб. наук. пр. / І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук, І. М. Преловська, В. С. Шульга та ін. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2016. – 272 с.
2. Найден О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн / О. Найден. – К. : Стилос, 2016. – 208 с.
3. Левчук В. Суботівські спадки / В. Левчук // Наука і культура. Україна. – 1990. – Вип. 24. – С. 356–359.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 2006. – 256 с.
5. Штанько Н. 1959 р.н., провідний мікробіолог, майстриня, м. Чернігів (інтерв'ю записано Стахурською А. 06.03.2016 р., зберігається в архіві автора)
6. Кукса Н. Музей дитини у Суботіві як приклад практичного використання творчої спадщини Марка Грушевського / Н. Кукса // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 72–78.
7. Левчук В. Фрагменти автобіографії Марка Грушевського як складова його досліджень народної дитячої субкультури / В. Левчук // Сучасні літературознавчі студії. – 2010. – Вип 7. – С. 36–42.
8. Маленька "сага" про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Вип. 2. – С. 80–87.
9. Кучеренко М. Історію шукав у своєму родові / М. Кучеренко // Україна молода. – 7 вересня 2016. – Вип. 112. – С. 10.
10. Франко І. Я. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія) / І. Я. Франко // Зібрання творів : в 50 т. – К. : Наукова думка, 1982. Т. 37. – 1982. – С. 238.
11. Найден О. Народні ляльки Чигиринщини з родинного зібрання Марка та Марії Грушевських [Електронний ресурс] / О. Найден. – Режим доступу: http://www.ukrsov.kiev.ua/en/library//asset_publisher/Bkg0/content/id/4061. – Назва з екрана.
12. Висловлення й афоризми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cka3ku.com. – Назва з екрана.

13. Лєгін С. "Іграшка – проєкція людської особистості". На відзначення 150-річчя від дня народження Марка Грушевського – автора студій про українську дитину [Електронний ресурс] / С. Лєгін. – Режим доступу:

<http://photo-lviv.in.ua/wystavka-ihrashka-proektsiya-lyudskoj-osobystosti-vidkrylasya-u-domi-hrushevskyh/>. – Назва з екрана.